

Ялова О. В.

Національна академія внутрішніх справ

Бортун К. О.

Національна академія внутрішніх справ

ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ МОВНИХ ВІДНОСИН ТА МОВНОЇ ПОЛІТИКИ І ЇЇ ЗАСАД (ПРИНЦИПІВ) НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Одним із ключових чинників становлення української державності є мовна політика, основи якої закріплено в Конституції України 1996 року. До її головних засад належать: визначення української мови як єдиної державної; забезпечення державою її всебічного розвитку та функціонування в усіх сферах суспільного життя на території країни; регулювання порядку використання мов в Україні виключно законами; підтримка державою мовної самобутності корінних народів і національних меншин, а також упровадження заходів, спрямованих на збереження мовного розмаїття.

Статтю присвячено історичному розвитку мовних відносин та мовної політики на території сучасної України від Київської Русі до сьогодення. Вказано, з одного боку, на процеси заборони вживання української мови у церковних справах, державних установах Центральної та Східної України, що входили до складу Російської імперії, обмеження функцій української мови, перетворення її на другорядну, провінційну мову (XVII–XIX століття); з іншого боку наголошено на елементах побудови на основі відповідних конституційних положень Австрійської та Австро-Угорської імперії власного національного життя (у тому числі й мовного) її корінними народами, до яких належав і український народ Галичини, та можливість вести, хоча і в складних умовах, боротьбу за українську мову (XIX–XX століття).

У роботі простежено еволюцію конституційно-правових засад формування і здійснення мовної політики в Україні на етапі від прийняття Закону України «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року і Конституції України від 28 червня 1996 року до наших днів із застосуванням окремих рішень Конституційного Суду щодо регулювання мовних питань. Основне завдання полягало у дослідженні історичних передумов реалізації мовної політики на Східній Україні і Західній Україні; у класифікації етапів боротьби українського народу за свої мовні права; аналізі періодизації юридичних актів щодо здійснення мовної політики в Україні; визначенні формування конституційних засад (принципів) мовної політики у перші роки незалежного існування України.

Ключові слова: *гене́за мовної політики, історія мовних відносин, етапи боротьби за впровадження української мови в усі сфери суспільного життя, еволюція конституційно-правових засад.*

Постановка проблеми. Мовна політика кожної держави формується з урахуванням її етнонаціонального складу, рівня демократичного розвитку та геополітичного становища. Україна тривалий час не мала повноцінної державної незалежності, а її території в різні історичні періоди перебували під владою Литви, Польщі, Австрії, Угорщини, Румунії та Росії. Варто наголосити, що такі стан призводив до появи подій, які негативно впливали на мовну політику, зокрема утиски функційної природи української мови.

Після падіння Галицько-Волинської Русі у XIV столітті – останньої форми української

державності – та приєднання її територій до Польщі у 1341 році, український народ протягом кількох століть був позбавлений можливості повноцінно відновлювати й розвивати рідну мову. На Східній Україні обмеження насамперед торкнулися церковної сфери. Подальшим кроком стала поява Указу Петра I від 1720 року, який забороняв у «Малоросії» друкувати будь-які друковані праці, окрім тих, що належать до релігійної сфер, причому останні мали бути приведені у повну відповідність із російськими, щоб «не було жодної різниці чи окремого наріччя» [16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування мовної політики та становлення української державної мови є предметом уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Питання історичної еволюції мовних відносин, правового статусу української мови та особливостей її функціонування у різні історичні періоди висвітлювали у своїх працях В. Брицин, Р. Лашенко, О. Куць, М. Лозинський, В. Левинський, І. Нагаєвський, Л. Нагорна та інші дослідники. Їхні роботи відображають складний шлях українського народу до утвердження мовної самобутності та державного статусу української мови.

Дослідники (зокрема, О. Куць, Я. Радевич-Винницький, Ю. Шемшученко, В. Горбатенко) наголошують, що мовна політика України формувалася під впливом історичних обставин – від заборон української мови в добу Російської імперії до її поступового відродження у ХХ столітті. Значну увагу приділено аналізу законодавчих актів, які заклали правові засади сучасної мовної політики: Закону «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), Декларації прав національностей (1991 р.) та Конституції України (1996 р.). У працях підкреслюється роль рішень, з урахуванням результатів попередніх досліджень, можна зазначити, що сучасна наука розглядає мовну політику як ключовий чинник державотворення, національної ідентичності та громадянської єдності. Проте, незважаючи на значну кількість напрацювань, актуальними залишаються питання гармонізації мовного законодавства з міжнародними стандартами, а також удосконалення правових механізмів реалізації конституційних засад мовної політики в умовах сучасних перипетій.

Постановка завдання. Мета – комплексний аналіз етапів формування та розвитку мовних відносин і мовної політики в Україні, визначення їхніх історичних, соціокультурних і правових засад, а також з'ясування ролі української мови як ключового чинника державотворення та національної ідентичності. У роботі передбачається дослідити основні нормативно-правові акти, що регулюють мовну сферу, простежити еволюцію державної мовної політики від радянського періоду до сучасності, а також виявити актуальні проблеми гармонізації національного мовного законодавства з європейськими стандартами.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає В. М. Брицин, наприкінці ХVIII століття українська мова була усунута з ужитку в судах і державних установах. Подальші нормативні акти –

Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року – заборонили використання української мови в періодичних виданнях, наукових працях і навчальному процесі. Лише після революції 1905 року відбулося часткове послаблення мовних обмежень, хоча російська мова зберегла свій державний статус. З початком Лютневої революції 1917 року намітилася чітка тенденція до підвищення ролі української мови. Відповідно до рішень Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, українська мова поступово була затверджена як державна – нею користувалися у сфері законодавства, судочинства, преси, а також у початковій, середній і вищій школі.

Після встановлення радянської влади основним юридичним інструментом регулювання мовної політики стали положення радянських конституцій (усього їх було чотири), які значною мірою відображали ідеологічні установки партійних і державних органів. У Конституціях СРСР та УРСР формально проголошувалися рівність і вільний розвиток усіх мов, однак на практиці ці принципи часто мали декларативний характер [1].

У перші роки радянського періоду спостерігалось певне продовження попереднього курсу мовної політики, який передбачав утвердження української мови як основного засобу комунікації в республіці. Водночас на законодавчому рівні українська мова не мала статусу державної чи офіційної. Після завершення Другої світової війни мовна політика СРСР зазнала змін – її головним орієнтиром стало утвердження російської мови як універсального засобу міжнаціонального спілкування.

Ідеологічна концепція «зближення націй» і підкреслення провідної ролі російської мови призвели до поступового обмеження сфер уживання української, що спричинило деформацію суспільного уявлення про її значення в культурному й державному житті. Унаслідок цього, попри високий рівень розвитку української мови як системи, її фактичне використання звузилося – вона дедалі більше втрачала свої позиції, набуваючи ознак другорядної, регіональної мови [1].

Мовне, зокрема українське, питання на території Західної України вирішувалося дещо інакше. У Конституційній грамоті Австрійського цесарства, проголошеній 25 квітня 1848 року імператором Фердинандом I, проголошувалося гарантування непорушності національної самобутності та мов усіх народів, що входили до складу цесарства, а також забезпечення свободи використання рід-

ної мови й книгодрукування (за умови дотримання встановлених цензурних вимог) [19].

Вагоме значення для українців Галичини мала крайова конституція, ухвалена цісарським патентом від 29 вересня 1850 року. Згідно з однією з її норм (стаття 4), поляки та русини (українці), які проживали в межах коронного краю, визнавалися рівноправними в управлінні, а кожному народові гарантувалося невід'ємне право на збереження своєї національної самобутності та мови [8]. До того ж, для некорінних народів Австрії, зокрема для українського населення Галичини, особливо важливою стала стаття 19 Конституційного закону Австрії про загальні права громадян від 21 грудня 1867 року, що входив до складу Конституції Австрійської імперії (унаочнено подано на рис. 1).

М. Лозинський зазначав, що австрійське державне право того часу не визнавало націю самостійним суб'єктом права, надаючи національні права не народам, а окремим громадянам і мовам. Водночас рівень національної рівноправності на практиці суттєво різнився залежно від народу. Дослідник підкреслював, що, незважаючи на ці обмеження, австрійська конституція все ж створила правові засади, які дозволили кожному народові формувати власне національне життя та

виборювати необхідний для цього правовий простір [12, 9].

В. Левинський зазначав, що дуалістична конституція 1867 року, хоча формально проголосувала рівноправність усіх народів, фактично закріпила поділ на панівні й підлеглі нації. До привілейованих були віднесені німці, поляки та італійці, тоді як чехи, українці й словенці опинилися серед поневолених народів [11, с. 82]. Згодом поляки повністю підпорядкували собі українське населення, що призвело до системного обмеження не лише політичних, а й культурних прав українців. Українську мову, зокрема, дозволялося використовувати в судах лише за наполягання однієї зі сторін [13, 31].

На нашу думку, саме у Західній Україні, зокрема в Галичині, боротьба за українську мову набула надзвичайного апогею під впливом інтенцій європейського романтизму та слов'янського відродження. Це пояснюється тим, що на цих землях національно-демократичний рух мав сприятливіші умови для розвитку, тоді як у межах Царської Росії, до складу якої входила переважна більшість українських територій, у другій половині XIX століття діяли жорсткі заборони на все, що стосувалося української ідентичності. Насам-

Рис. 1. Конституційні права в Австрії

перед це стосувалося майже повної заборони вживання української мови.

У процесі боротьби українського народу за відновлення та утвердження рідної мови в усіх сферах суспільного життя можна виокремити кілька послідовних етапів. Зокрема, дослідник Куць О. М. визначає чотири основні періоди цього процесу [9, 27–34] (нами унаочнено у Табл. 1).

Першим в Україні юридичним актом, у якому була зафіксована її позиція щодо здійснення мовної політики був Закон України «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року, стаття 4 якого встановлювала статтю 73 [4].

На засадах Конституції (основного Закону) Української РСР (із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 27 жовтня 1989 року), 28 жовтня 1989 року було прийнято Закон «Про мови в Українській РСР» [5], який, на нашу думку, став другим важливим юридичним актом здійснення мовної політики в Україні.

На думку Ю.С. Шемшученка та В.П. Горбатенка, Закон про мови в Українській РСР був досить ефективним і відповідав умовам, у яких він ухвалювався наприкінці існування Радянського Союзу. Проте нині низка його ключових положень уже не відповідає сучасним потребам українського суспільства. Ба більше, значна частина норм цього закону, на нашу думку, не узгоджується з положеннями Конституції України від 28 червня 1996 року, а деякі навіть суперечать їм [20]. Більше того, цілком очевидно, на наш погляд, що значна частина положень цього Закону не узго-

джується з положеннями Конституції України від 28 червня 1996 року, а деякі їй суперечать.

Наступним важливим юридичним актом, який треба віднести до таких, на основі яких здійснюється конституційне регулювання мовної політики в Україні, стала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року.

Проголошення державного суверенітету України стало основоположним кроком до утвердження її самостійності, повноти та неподільності влади в межах власної території, а також незалежності й рівноправності у міжнародних відносинах. Відповідно до Декларації, Українська РСР гарантує рівність усіх громадян перед законом – незалежно від їхнього походження, соціального чи майнового становища, раси, національності, статі, освіти, мови, політичних чи релігійних переконань, роду занять або місця проживання. У документі також наголошено, що держава гарантує національно-культурне відродження українського народу, сприяє розвитку його історичної пам'яті, традицій, етнографічної самобутності та забезпечує повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Окрім того, Українська РСР зобов'язується дбати про задоволення культурних і духовних потреб українців, які проживають за межами держави [3].

У нових зовнішніх і внутрішніх умовах діяльності молодієї Української держави зазначені положення знайшли своє відображення і розвиток у Декларації прав національностей України від 01 листопада 1991 року. *Статтею 3 Декларації проголошено, що «Українська держава гарантує*

Таблиця 1

Історична еволюція української мови (відповідно до наукових поглядів Куця О.М.)

Примітка: Таблицю створено за допомоги інтерфейсу Napkin.ai, платформи на основі штучного інтелекту, яка автоматично перетворює текст на візуальні елементи, такі як схеми, інфографіка та діаграми. Вона дозволяє швидко візуалізувати ідеї, значно спрощуючи процес створення графічного контенту, презентацій та освітніх матеріалів.

всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту виробництво, одержання і розповсюдження інформації (частина перша) [2].

Варто звернути увагу на ще один, не менш важливий для становлення Української незалежної держави акт як «Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», ухвалений 8 червня 1995 року, і який в юридичних колах йменується «малою конституцією» не містив засад мовної політики. Підкреслюємо це з метою, щоб наголосити, що виробляючи засади (принципи) організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на окреслений період, її очільники очевидно не вважали засади (принципи) мовної політики важливими для організації та функціонування самої влади.

Зазначені правові акти випередили у часі прийняття Радою Європи важливих міжнародно – правових документів стосовно мовної сфери:

Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1992 р.);

Рекомендації 1201 44 Парламентської асамблеї ради Європи щодо тексту додаткового протоколу до Конвенції про захист та основних свобод людини щодо осіб, які належать до національних меншин (1993 р.);

Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995 р.).

Нормативно – правові акти Української держави, прийняті у перші роки її незалежного існування, сприяли виробленню конституційних засад (принципів) мовної політики, які полягали в наступному:

а) визнання української мови державною мовою Української РСР;

б) забезпечення Українською РСР всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя;

в) забезпечення Українською РСР вільного користування російською мовою як мовою міжнародного спілкування народів РСР;

г) застосування поряд із державною мовою також мов національних меншин у діяльності державних, політичних, громадських організацій, підприємств, установ і закладів, що розташовані в регіонах, де переважно проживають представники інших національностей;

д) функціонування в регіонах компактного проживання кількох національних груп нарівні з державною українською мовою прийнятною для всього населення даної місцевості мови;

е) визначення порядку застосування української та інших мов в Українській РСР законом.

Визначення цими актами держави таких засад було, на нашу думку, радикальним кроком у становлення мовної політики в Україні.

Вони в подальшому зазнали кардинальних змін у Конституції України від 28 червня 1996 року, визначальному акті Української держави, який посів центральне місце у системі її законодавства, і є, як ми вважаємо, найважливішим і найдетальнішим юридичним актом щодо регулювання мовної політики в Україні.

По-перше, засада «б» була поширена на всю територію України.

По-друге, було скасовано положення, передбачене пунктом «г». Під час обговорення проєктів нової редакції Конституції України ця норма неодноразово зазнавала критики, оскільки фактично створювала передумови для формування «локальних державних мов», що могло обмежити статус української мови та становити загрозу політичній стабільності держави. У результаті тривалих дискусій і пошуку компромісів було визнано недоцільним конституційно закріплювати таку норму [6, с. 43].

Конституцією України від 28 червня 1996 року засади (принципи) мовної політики значно розширені, чітко сформульовані і, на нашу думку, повною мірою відповідають всім вимогам міжнародного права.

Значний вплив на формування мовної політики в Україні, на нашу думку, мало Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року №10-рп/99, прийняте за поданням 51 народного депутата України. У цьому рішенні було надано офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо порядку використання державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також визначено принципи її застосування у навчальному процесі закладів освіти (так звана справа про використання державної мови) [17].

У мотивувальній частині цього Рішення Конституційний Суд України надав визначення поняттю державна (офіційна) мова, зазначивши, що це – «мова, якій держава надала правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах життя». Суд наголосив, що відповідно до Конституції України таким статусом наділена

українська мова. Це положення цілком узгоджено з державотворчою роллю українського народу, про яку йдеться у преамбулі Основного Закону, – народу, що історично проживає на території України, становить більшість її населення та дав державі її офіційну назву [17].

Конституційний Суд України роз'яснив, що публічні сфери, у яких використовується державна мова, передусім охоплюють діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а також інших державних органів і органів місцевого самоврядування. Йдеться про мову, якою ведеться робота, складаються офіційні акти, ведеться діловодство та документація, здійснюється взаємодія між цими інституціями. Окрім того, до сфер застосування державної мови можуть бути віднесені й інші напрями суспільного життя, визначені законами відповідно до частини п'ятої статті 10 та пункту 4 частини першої статті 92 Конституції України [17].

Варто зазначити, що згідно з частиною першою статті 10 Конституції України, де проголошено, що «державною мовою в Україні є українська мова», це положення означає, що українська мова є обов'язковим засобом офіційного спілкування на всій території держави під час реалізації повноважень органами державної влади, місцевого самоврядування та в інших публічних сферах, визначених законом. Водночас у межах, установлених

чинним законодавством, у діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування допускається використання російської та інших мов національних меншин.

Оскільки, згідно частини третьої статті 150 Конституції України, Конституційний Суд України з питань, що належать до його повноважень, ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на всій території України, вони є остаточними і оскарженню не підлягають, то мовна політика на основі конституційних засад, проголошених Конституцією України, через зазначене Рішення отримала, як вважають багато провідних вчених і відомих політиків, важливе підтвердження і потужну підтримку.

Висновки. Отже, на теренах України безперервно точилася боротьба українського народу за національне самовизначення, за власну мовну політику. Від давньоруської мови, яка була фактично державною в умовах Київської Русі, до української мови в статусі державної в роки існування Української Народної Республіки, і від проголошення у 20-х роках ХХ століття курсу так званої «українізації» та його згорання і до визнання Конституцією України 1996 року української мови державною у незалежній Україні – такий, загалом, тривалий шлях становлення української державної мови та мовної політики в Україні.

Список літератури:

1. Брицин В. Мовна політика (в Україні). Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1996. С. 533.
2. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 року *Відом. Верх. Ради УРСР*. 1991. № 53. Ст. 799.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. *Відом. Верх. Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
4. Закон Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону). Української РСР» від 27 жовтня 1989 року № 8303-XI. *Відом. Верх. Ради УРСР*. 1989. № 45. Ст. 624.
5. Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року № 8312-XI. *Відом. Верх. Ради УРСР*. 1989. № 45. Ст. 631.
6. Коментар до Конституції України. Ін-т законодавства Верх. Ради України. 2 вид., випр. й доп. Київ, 1998. 410 с.
7. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політичний концепт. Київ: Світогляд, 2004. 722 с.
8. Крайовий устав Королівства Галиції і Володимерії з князівством Освітема і Затора і Великим князівством Кракова: Цісарський патент від 29 вересня 1850 року. Львівська нац. б-ка України імені В. Стефаника.
9. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. 276 с.
10. Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ: Україна, 1998. 254 с.
11. Левинський В. Нариси розвитку українського робітничого руху в Галичині. 2-е вид., доп. Харків, ДВУ, 1930. 93 с.
12. Лозинський М. Галичина в житті України. Відень: Вид. Союзу визволення України, 1916. 61 с.
13. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ: Укр. Письменник, 1994. 414 с.

14. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.
15. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження галузевої програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки» від 26 травня 2008 року № 461. Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. 2008. червень. № 18.
16. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич: Відродження, 1997. 359 с.
17. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положення статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України: (справа про застосування української мови). *Конституційний Суд України: Рішення*. Висновки, 1997–2001. Київ, 2001. Кн. 1. С. 486–490.
18. Ялова О.В. Конституційно – правові засади мовної політики та їх реалізація в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2012. 20 с.
19. Шемшученко Ю. С. Законодавство про мови в Україні: Хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, 2008. С. 157–173.

Yalova O. V., Bortun K. O. THE GENESIS OF THE FORMATION OF LANGUAGE RELATIONS AND LANGUAGE POLICY AND ITS BASICS (PRINCIPLES) IN THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE

One of the key factors in the formation of Ukrainian statehood is language policy, the foundations of which are enshrined in the 1996 Constitution of Ukraine. Its main principles include: defining Ukrainian as the sole official language; ensuring its comprehensive development and functioning in all spheres of public life within the country; regulating the use of languages in Ukraine exclusively by law; supporting the linguistic identity of indigenous peoples and national minorities, as well as implementing measures aimed at preserving linguistic diversity.

The article is devoted to the historical development of language relations and language policy in the territory of modern Ukraine from Kievan Rus to the present day. On the one hand, it points to the processes of banning the use of the Ukrainian language in church affairs and state institutions in Central and Eastern Ukraine, which were part of the Russian Empire, restricting the functions of the Ukrainian language, and transforming it into a secondary, provincial language (17th–19th centuries). on the other hand, it emphasises the elements of building their own national life (including linguistic) on the basis of the relevant constitutional provisions of the Austrian and Austro-Hungarian empires by their indigenous peoples, including the Ukrainian people of Galicia, and the possibility of conducting, albeit in difficult conditions, the struggle for the Ukrainian language (19th–20th centuries).

The work traces the evolution of the constitutional and legal foundations for the formation and implementation of language policy in Ukraine from the adoption of the Law of Ukraine «On Amendments and Additions to the Constitution (Basic Law) of the Ukrainian SSR» of 27 October 1989 and the Constitution of Ukraine of 28 June 1996 to the present day, with the application of certain decisions of the Constitutional Court regarding the regulation of language issues. The main task was to study the historical preconditions for the implementation of language policy in Eastern Ukraine and Western Ukraine; to classify the stages of the Ukrainian people's struggle for their language rights; to analyse the periodisation of legal acts on the implementation of language policy in Ukraine; to determine the formation of constitutional foundations (principles) of language policy in the early years of Ukraine's independence.

Keywords: *genesis of language policy, history of language relations, stages of the struggle for the introduction of the Ukrainian language in all spheres of public life, evolution of constitutional and legal foundations.*

Дата надходження статті: 02.11.2025

Дата прийняття статті: 10.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025